

Kulturmiljø
Landskabstype
Tema
Tid
Emne

Borre Sømose og Borre
Kyst og Nor
Fiskeri, søfart, færgersteder, broer og infrastruktur
1880- i dag og middelalder
Købstæder

Kulturmiljøets hovedtræk

Kulturmiljøets hovedtræk er det store landskabelige træk, som sømosen udgør i sig selv, og som giver et markant landskabeligt skifte, idet Sømosens lavland danner kontrast til og fremhæver Høje Møns kuperede landskab øst for. Indenfor Sømosen er samspillet med Borre, hvis middelalderlige centrum ligger veldefineret på en bakke i Sømosen, et andet hovedtræk. I hver sin skala accentuerer det ene landskabelige forhold sin modpol: det flade kontra det høje.

Sømosen er landskabeligt velafgrænset af bakkekammene med retning nord-syd, på hver side af Sømosen. Denne afgrænsende nord-syd retning understøttes af allébeplantning på østsiden. Der dannes således en stor, landskabelige skålform med bakken med Borres middelalderlige bydel beliggende som var det en ø i bunden.

Man erkender i dag det landskab, der var engang: en fjord med en ø med en by.

Indenfor landsbyen, og som fixpunkt for adskillige kig fra Sømosen, danner henholdsvis Borre kirke og den gamle DLG-silo i Nyborre dominerende bygninger, mens pumpestationens tårnagtige bygningslegeme i røde blanke mursten fanger blikket fra visse vinkler, når man bevæger sig i det grønne landskab i Sømosens nordlige del. De to store og høje bygninger afbalancerer hinanden, fordi omgivelserne i øvrigt er friholdt for høje bygningsanlæg.

Borre i Borre Sømose overskues fra bakkedraget vest for byen. I baggrunden Høje Møn.

En vej går langs med Sømosen på begge sider. Her syd for Sønderby.

Pumpestationen i Borre Sømose.

Kirken og sukkersiloen er store, tunge bygninger i det lave terræn.

Borres middelalderlige bydel omkring kirken. Husrækken på venstre hånd går igennem hele byen, mens husrækken overfor trækker sig tilbage og åbner op for en torvedannelse foran kirken. Midt på pladsen står den gamle smedje. Det hvide hus i husrækken er rytterskolen.

Sammenhæng med:

Borre by har sammenhæng med Stege. Begge byer var i middelalderen købstæder.

Borre Sømose har sammenhæng med Møns øvrige drænedede arealer: Kostervig, Råbylille Sø, Vedelen, Askeby/Røddinge Sø.

Bevaringstilstand:

Borres Sømoses bevaringstilstand er god. Gårde og huse langs med Sømosen er vedligeholdet, og flere af dem har bevaret deres originalitet, fx den tidligere skole i Nørrebys nordlige del og flere

husmandsteder. I Nørreby/Sønderby er gadenet velbevaret og hvor gadeforløb er sløjfet står de aflæsbare. Flere huse og gårde er ganske velbevarede i forhold til originalitet - enkelte bygninger savner vedligeholdelse.

Det middelalderlige gadenets overordnede strukturer er velbevarede. Bygningsmassen i den middelalderlige del af Borre by omkring kirken varierer, både i teknisk forstand og i henhold til originalitet. Kirken står velbevaret.

Smedjen og rytterskolen på torvet samt flere huse i strædet i Borre står velbevarede i forhold til originalitet. DLG-siloen, det tidligere mejeri og det tidligere posthus i Nyborre har bevaret deres originalitet.

Afgrænsningen af byerne som enkeltelementer er til dels udvisket. Især mellem Nørreby og Sønderby, som - den store gennemkørende vej til trods - opleves som en enhed. Også adskillelsen mellem disse to byer og Borre er svækket, idet der i det 20. århundrede er bygget huse langs vejen, trods det mosedede terræn. Adskillelsen mellem Borre og Nyborre er klart markeret, ligesom Ålebæk er klart afgrænset mod syd og øst.

I Nørreby/Sønderby er det oprindelige gadenet velbevaret.

Bærende bevaringsværdier:

Bevarelsen af landskabets nuværende karakter, hvor der er forholdsvis frit udsyn udover det store sømoselandskab. Pumpestation, kanal og afvandingsgrøfter, som opretholder landskabskarakteren. Bebyggelsens karakter ved Sømosen: de større gårde nær vejen, husmandsteder og -huse ude ”i” mosen.

Afgrænsningen af byerne ved sømosen som enheder: på veststranden af Sømosen: Nørreby og Sønderby, på østranden: Ålebæk og Nyborre, og midt i Sømosen: Borre. Muligheden for at lade blikket fare udover lavlandet, før man ankommer til byen, er et vigtigt landskabeligt element og har historisk/topografisk fortællerværdi. Også det oprindelige vejforløb, der kanter mosen til hver side og hvorfra sømosen overskues, har bærende bevaringsværdi.

Borre bys oprindelige gadenet og de huse, der understøtter det middelalderlige gadeforløb. Det består af landsbygaden, torvet, strædet nord for landsbygaden samt gadeforløbet sydpå ud af byen forbi det nedlagte posthus, som udgør den første udbygning af middelalderbykernen.

Borre bys matrikelmønster med lange, smalle grunde klart afgrænset mod sømosen.

Kirken, og kirkeomgivelserne, inklusive kirkegårdmuren. Bygningerne DLG-siloen, mejeriet og det tidligere posthus som repræsentanter for landsbyens senere udvikling som andelstidens oplandsby.

Afgrænsning:

Afgrænsning af kulturmiljøet følger nogenlunde afgrænsningen af den tidligere fjord ved at følge vejene, Nørrebyvej/Sønderbyvej i vest, og Ålebæk Strandvej/Bøgebjergvej i øst på kanten af sømosen. I nord udgør kysten en naturlig grænse, mens Tiendegården og nabogården vest for afgrænser i syd, som gårde lagt på ”det tørre”, syd for sømosen.

Sårbarhed:

Borre Sømose er sårbar over for ændringer i landbrugsdriften. Det kan være vådlægning, tørlægning eller samling i større enheder, som vil nedlægge levende hegn. Pumpestationen er sårbar over for at miste sin funktion ved eventuelt ophør af afvandingsystemet. Træbeplantning langs kanaler er sårbar over for ophør af afvandingen.

Det er vigtigt at bevare udsigten over det åbne landskab – derfor er skovrejsning eller høje landbrugsafgrøder i Sømosen uønskede.

Oplevelsen af byerne som enheder ved sømosen er sårbar overfor nybyggeri, som vil medføre sammenbygning af enhederne. De udgøres af Nørreby og Sønderby, på vestranden af Sømosen, Ålebæk og Nyborre på østranden, og midt i Sømosen: Borre.

Den klare aflæsning af Borres ydre grænser mod sømosen er sårbar overfor opførelse af bebyggelse eller på anden måde ændring af den skarpt trukne grænse mellem haver og mose.

Matrikel- eller hegnsændringer, ændringer af torv eller gadeforløb, herunder sløjfning af det oprindelige forløb sydøst udad byen og strædet nord om brugsen, og spredning af bebyggelse ud på de lange smalle havetofter vil virke ødelæggende for det særlige ved byen.

Borre er desuden sårbar over for lukning af handels- og servicefunktioner, som vil svække byens stilling som egnens handelsby og tømme byen for funktioner med rod tilbage fra tiden som købstad og som andelstidens oplandsby. Samtidig er landsbyen sårbar over for ikke planlagte funktioner - fx service, der fortrinsvis retter sig mod turister i form af caféer, antikvitetsbutikker, udstillinger og gallerier, der kun har åbent om sommeren.

Fed = beskrivende for dette km.

Unik – Sjælden – **Repræsentativ** – **Egnsspecifik** – **Fungerende** – Autentisk - Historisk kildeværdi
Oplevelsesværdi – Identitetsværdi – **Fortælle værdi** – **Diversitet** – Homogenitet – **Sammenhæng med naturgrundlag**

Naturgrundlag

Borre Sømose udgør en del af Borrelavningen: en stor nord - syd gående dal, som kan følges i havområdet nord og syd for Møn. Dalen har sandsynligvis en meget kompleks historie som tunneldal og smeltevandsdal. Boringer i dalen viser op til 15 meter tykke lag afsat efter sidste istid i fjord, sø og mose. Borre landsby ligger sydligst i den langstrakte lavning. Borre hæver sig både mod øst og mod vest.

Landskab

Byen Borre blev grundlagt på en lille, ganske flad morænebakke/sandbanke, der lå som en ø i en fladvandet fjord. I fjorden var tre øer Søbjerg, Østerborgøen (Borre by), Holme og endnu nogle småholme. Oprindeligt kunne man sejle til og rundt om byen, men allerede for 500 år siden var fjorden så tilsandet, at kun små både kunne sejle ind til Borre. I 1800-tallet kunne man endnu sejle ind til Søbjerg. Fjordåbningen mod Østersøen blev efterhånden lukket af materiale – overvejende flintesten fra Møns Klint. Dette kombineret med en svag landhævning gjorde efterhånden fjorden meget lavvandet. Borre Fjord voksede til som mose – Borre Sømose. Denne blev afvandet i 1946. Formålet med afvandingen var at øge mængden af agerjord.

Der er gravet kanaler, lagt dræn, plantet læhegn, og ude ved havet ligger en pumpestation.

Vest for Borre hæver landskabet sig i en mægtig morænebakke – Sønderby Bakke. Øst for Borre hæver morænelandskabet sig ligeledes – Høje Møn.

Kirken ligger på det højeste punkt i den middelalderlige købstad. Bebyggelsen aftager i alle retninger. Bebyggelsen afgrænses af dyrket agerland, der støder op til haverne langs hovedgaden og sidevejene.

Sømosen udgør en stor lavning før Høje Møn.

I den sydlige del af Sømosen står levende hegn i skellene mellem markerne. Mens de nord for Borre typisk står øst-vest, ned mod mosen, står hegnene syd for Borre hyppigere langs med mosen.

Arealerne syd for byen har en overvægt af store markfelter, mens arealerne i den nordlige del af Sømosen har en mere sammensat karakter med højere andel af eng.

Kulturhistorie

Indikationer peger på, at Sømosen i Jægerstenalderen for 10.000 – 8.000 f.Kr. delte Møn i to halvdele fra nord mod syd. Fra den sene jægerstenalder, omkring 5000 f. Kr., er der spor efter flere bopladser på mosens østlige bred, få hundrede meter fra Borre.

Gennem de sidste 2500 år er sømosen skiftevis gået fra at være en sø til at have kontakt med havet. Det sidste fjordstadium falder sammen med den middelalderlige købstad. Vigens munding sander endeligt til omkring år 1500 e. Kr. Indløbet kan dog stadig besejles af mindre skibe i midten af 1700-tallet.

Hvornår Borre får sine købstadsprivilegier vides ikke. Byen nævnes første gang omkring 1370, men kirken er betydeligt ældre, fra første halvdel af 1200-tallet. Vi ved dog, at Borre får fornyet sin købstadsstatus i 1460.

Der har været tvivl om, hvorvidt Borre rent faktisk var anlagt på en ø i det tidligere vådområde, men fund af pæle hele vejen rundt om byen, synes dog at tale for det. Pælene har formentligt været brugt til skibsfortøjning. Ingen af disse pæle er dog fundet ved moderne arkæologiske undersøgelser.

Netop placeringen i bunden af vigen, gjorde at Borre havde del i sildefiskeriet i middelalderen og den rigdom, dette bragte med sig. Efter sigende fik Borre sine rettigheder, så myndighederne kunne komme den ulovlige skudehandel til livs.

Borres nedgangsperiode begynder omkring år 1500, hvor munden sander til og sildefiskeriets betydning aftager. Yderligere bliver byen angrebet af lübeckerne i 1510, hvor bl.a. kirken brændes ned. På trods af dette beholder Borre sine købstadsrettigheder indtil 1648.

Der er foretaget to arkæologiske undersøgelser i Borre. Ved den ene blev der fundet fire efterreformatoriske grave; og ved den anden en brolægning øst for kirken, der ikke kan dateres. At navnet Borre skulle henvise til en borg, er der ingen efterretninger om, hverken fra skriftlige eller arkæologiske kilder.

Efter sildefiskeriet forsvandt, og Borre blev afviklet som købstad, fulgte en stagnationsperiode i 1700-tallet. Resterne af Borre købstad forblev en samling huse, som dog er forsvundet i dag.

I 1800-tallet sandede fjorden endeligt til, og området blev inddæmmet til agerland. Inddæmningen tog først for alvor fat i 1940'erne, hvilket er sent - set i forhold til Møns inddæmningshistorie.

Jorden er blevet anvendt som marginaljord og bliver også i dag dyrket som sådan.

I 1800-tallet voksede Borre landsby - i takt med andre oplandsbyer på Møn som fx Damme/Askeby. Borre fik da igen karakter af en urban landsby – nu en oplandsby med bykarakter, dog uden jernbane, men med samme funktioner og med samme bebyggelses- og stilmønster. Borre blev centrum for handel på Østmøn. Her var også autoværksteder og hvidtøls- og sodavandsbryggeri, offentlige funktioner som post- og skolevæsen samt servicefunktioner som læge og dyrlæge, forsamlingshus og alderdomsforsorg.

1950'ernes afvikling af offentlige statsfunktioner i Stege samt centraliseringen af Steges handel bidrog til nedtoningen af Borres betydning som oplandsby. Borre bys huse og bygninger forfaldt i

høj grad, og området blev præget af relativ fattigdom bestående af huse med utidssvarende boligstandard.

Flere offentlige projekter har i høj grad været med til at sætte fokus på Borres værdier og genoplivningen af disse.

I 1980'erne blev det tidligere alderdomshjem "Nøddely" omdannet til boliger og samlingssted, og 1990'erne pågik en indsats mod relativ fattigdom, og endelig i år 2000 kom tiltaget til forskønnelse af Borre.

Indgangen til Borre er markeret ved en sten med en indgraveret opgående sol og er tegn på beboernes opfattelse af Borres forskønnelse. Hertil hører også bevidst bevaring af de tomme grunde, fx efter flytningen af Lützhøfts Snedker- og Karetmagerværksted til Frilandsmuseets Andelslandsby.

Borre var i 1970'erne og 1980'erne præget af tilflyttere uden overskud til bygningsvedligeholdelse, hvilket medførte væsentligt forfald i byen, som var særligt synligt omkring 1990.

Dette forfald ses ikke længere, og Borre har gennem nye tilflyttere og landdistriktsudvikling vendt billedet.

Symbolet på Borres købstadsstatus er overleveret materielt i afbildninger af købstadsvåbenet med motiv af Pallas Athene. En fremstilling af købstadsvåbenet hænger i dag i Borre Forsamlingshus, halvt tildækket af det nedsænkede loft.

Arkitektur

Fra bakken over Nørre-/Sønderby skuer man ud over den lavtliggende Sømose med bebyggelsen liggende som bånd tværs over mosen. Nørre-/Sønderby opleves umiddelbart som optakten til selve Borre. Kun et kort ophold (forårsaget af den bløde undergrund) i den forholdsvis unge bebyggelse langs Klintevej adskiller de to byenheder.

Efter byen, længere mod syd, ligger Nyborre, men denne bebyggelse udgør sin egen helhed, klart adskilt fra Borre af et åbent stykke med mark og beplantning samt åen, i modsætning til den tættere, bebyggelsesmæssige relation mellem Borre og Nørre-/Sønderby.

Den dominerende bygning i Borre er kirken, og også fra nabobyerne, Nørre-/Sønderby, Ålebæk og Nyborre er kirken et fixpunkt og forbindende led, ligesom kirken står markant i den store landskabssammenhæng. I denne skala får kirken dog en pendant i siloens høje bygning; de to bygninger danner modspil ved at tilføje det flade moselandskab opadstræbende linjer, til trods for deres arkitektoniske tyngde og store størrelse.

Når man nærmer sig Borre bycentrum, er det først forsamlingshusets hvide gavl mod gaden, der danner fixpunkt for kigget opad gaden. Forsamlingshuset skyder sig let frem i husrækken og formidler det lette knæk, gaden slår, inden ankomsten til kirketorvet. Denne optakt underbygges af terrænets lette stigning.

Torvet er dannet ved, at den sydlige husrække, med rytterskolen, er trukket tilbage, mens den nordlige husrække blot fortsætter vejflugten. Således dannes en tragtformet plads. Midt på kirkepladsen – nærmest som et stykke inventar – står en lille smedje. Pladsens side mod kirken udgøres af kirkemuren i røde munketegls med kridtstensbånd og en smuk, hvidkalket portal. Farvemæssigt opstår en dialog mellem smedje, rytterskole og portal, ligesom en mættet, gul farve går igen på husene omkring pladsen.

Efter den åbne kirkeplads skubber kirkemuren sig næsten helt ud i vejlinjen. Overfor er husfacaden rykket tilbage, så vejen kan passere gennem bymidten, og det snævre gaderum giver en fin kontrast til det forudgående pladsrum.

Bymidten lige øst for kirken domineres af rødt, blankt murværk, der samler oplevelsen, trods de forskellige bygningsformer. Forsamlingshusets hvide gavls i den anden ende af byen er fixpunkt for blikket op gennem gaden og knytter byen sammen fra øst til vest.

Herefter opløses gaderummets lille skala af brugsens store unuancerede bygningslegeme og parkerings-/tankarealets store åbenhed. Åbenheden har en historisk begrundelse: jorden er landsbyens gamle fællesjord/forte. Også strædeforløbet fra kirken og bag om brugsen, Mosevinget, er del af det oprindelige bebyggelsesmønster. Det snævre stræde udgør et fint rumforløb med en homogen husrække på en del af strækningen - samt mindre huse med udhuse og småbygninger mellem hvilke der er fine, stemningsfulde kig ned til mosen.

I øst ligger et hus med gavls til gaden og afslutter bebyggelsen. Husets retning samt stedets belægning pointerer, at dette tidligere var eneste vej ud af byen, syd ud ad Nyborrevej, forbi det tidligere posthus. Bygningen er meget poetisk og arkitektonisk velbevaret, og, ligesom flere huse på vejen, bygget i svejtserstil med nationalromantisk stilinspiration og fine snedkerdetaljer. Huset står dog på meget blød grund.

Herfra er der også kig til den store silo. Åen krydses og byen afrundes.

Kirken danner fixpunkt fra vejen fra Nørre-/Sønderby mod Borre.

Forsamlingshusets hvide gavls fanger blikket, når man kommer østfra. Kirkemuren snævrer gaderummet til ud for kirken.

Siloen danner fixpunkt for den nyere vej fra Borre mod Nyborre.

Også fra Nyborre er siloen fixpunkt.

Et stræde går ned nord for kirken. Tidligere var strædet del af et ringgadedforløb udenom landsbyens fæled.

Småhusene i strædet er velbevarede og enkle og udgør et afvekslende og charmerende lille gadeforløb. Mellem husene er slipper ned til Sømosen og en sti til Ålebæk.

Stederne ude i sømosen er enkle husmandssteder,

- mens gårdene oppe ved vejen er større.

Et nært fixpunkt i Ålebæk, transformerstationen, og et fjernt, Borres kirkes tårn.

Læge Fengers villa i Svenskestræde er et smukt eksempel på en nyklassicistisk villa, præmieret for istandsættelsen ved Bevaringsforeningen for Møn ca. 2003.

Posthuset, Poststræde1, overgået til boligformål og efter 2000 indrettet til galleri. Fundamentet har måttet undergå en renovering, idet huset står uden for den gamle bykerne, ved den gamle vej til Nyborre. Middelalderbyen holdt sig på det tørre.

Det tidligere mejeri i Holme ved siden af siloen.

Kulturmiljø 18 - naturgrundlag

Kulturmiljø 18 - arkitektur

Kulturmiljø 18 - hovedtræk

Kulturmiljø 18 - landskab